

החינוך בקרב היהודים ההרריים

מרדכי אלטשולר

חינוך הילד בקרב היהודים ההרריים, פככל חברה אחרת, היה מושפע מגורמים רבים, כמיוחד המשפחה והמסגרת החינוכית.*

המשפחה הכשירה את הילד לחיים, והילדים היו נלווים לעיתים לאבותיהם, אם אלה עסקו כמלאכה או כמיסחר. המיסחר חייב נדידה בין כפרים בדרכים ששרצו שורדים, וההתגוננות היתה צורך חיוני, על-כן טיפחו בילד את אומץ-הלב, שגם שימש סימן לגבריותו. 'אשר גדל מעט הילד היו מלמדים אותו לרכוב על סוס והרגילו אותו להשתמש בכלי זין'.¹ אך במרוצת השנים, ככל שעברו היהודים ההרריים להתגורר בערים וככל שהתייצב השלטון, השתנו הנוהגים של החינוך הביתי. בין שתי מלחמות-העולם אמנם נחשבו אומץ-הלב והשמירה על הגאווה האישית והקיבוצית לערכים חינוכיים שראוי להקנותם לבן, אך כבר לא היו להם אותם ביטויים מעשיים כמו במאה ה-19.

התמורות בחינוך חלו לא רק במסגרת המשפחה אלא גם במסגרת החינוכית. את תולדות החינוך בקרב היהודים ההרריים, מאז סיפוח הקאווקאז לרוסיה, אפשר לחלק לשלוש תקופות: הראשונה – עד סוף המאה ה-19, כאשר ה'חדר', שכונה 'תלמיד כונה' (בית התלמיד), שימש מסגרת חינוכית יחידה; השנייה – מראשית המאה ה-20, שבה חדלה דרך-הלימוד המסורתית להיות כלבדית ונוסדו בתי-ספר, אף כי רוב התלמידים למדו ב'תלמיד כונה'; השלישית – המתחילה בשנות העשרים, שבה צמח בית-הספר הסובייטי לילדי היהודים ההרריים, הלימוד המסורתי נדחק בהתמדה ונעשה שולי, אף-על-פי ששרידיו התקיימו עד ראשית שנות השלושים לפחות. בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים חוסלו השרידים האחרונים של הוראה סובייטית מיוחדת לילדי היהודים ההרריים, ומאז ועד היום אין עוד שום מסגרת מיוחדת להם.

א. הלימוד המסורתי

לפחות מאז סיפוח הקאווקאז לרוסיה היו בתי 'תלמיד כונה' בהרכב קהילות של היהודים ההרריים, אך הידיעות עליהם מועטות ביותר. נראה כי בימי המרד הגדול,

* המאמר הוא פרק ממחקר מקיף על תולדות היהודים ההרריים, הנכתב בסיוע המרכז לחקר ולתיאור יהדות מזרח-אירופה באוניברסיטה העברית.

1 יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיה משנת ה'תרכ"ז עד שנת ה'תרל"ה, פטרבורג, 1884, עמ' 296 (להלן: צ'ארני, 1884).

1829-1859, שבמהלכו נהרסו קהילות רבות, התערערה מערכת החינוך, והיא שוקמה רק עם השכנת הסדר באזור.

רוב המלמדים ב'תלמיד כונה' היו 'חכמים' של הקהילה,² אך נמצאו גם מעטים שההוראה היתה עיקר עיסוקם. הלימודים התנהלו בביקתות מיוחדות לכך, ליד בית-הכנסת³ או בתוכו, או בבית המלמד.⁴ תנאי הלימוד היו קשים, כתיאורו של צ'ארני: 'החדרים היו בסוכות עניות, דלות וקטנות, מלאות רפש וטיט עד הברכיים';⁵ וכלשונו של בן-העדה בראשית המאה ה-20: 'בתי התלמיד-כונה הם כרוכם שפלים וצרים, כלי אור וכלי אור; התלמידים יושבים צפופים והרפש מגיע עד לארכובותיהם. כותלי הבתים נוטים לנפול וקשה להם לעמוד בפני רוח שאינה מצויה'.⁶ ההוראה ב'תלמיד כונה' התנהלה כאשר: 'יושב הרב החכם על הארץ וכל הילדים בעיגול מסביב גם כן על הארץ ורגליהם תחתיהם, והוא יתרגם את התורה כשפה המדוברת אצלם... גם ילמד אותם הרב החכם מלאכת הכתיבה'.⁷

תיאור 'תלמיד כונה' בטארקי, המצוטט להלן, אופייני לרוב המוסדות מסוגו:

הרב יושב על הארץ או על שטיח ומסביבו כל הילדים. [התלמידים] ביחד עם רבם מנענעים ראשיהם בקוראם תפילה או תורה בניגון טאטארי עם תרגום תאטי-פרסי. אלפונים מודפסים נמצאים בידיהם לעיתים רחוקות.*

מעט הספרים שהיו בידי המלמדים הובאו מוילנה, מוארשה ומערים אחרות ברוסיה. בכך סייעו לא-מעט הרבנים הצבאיים, ששירתו בקאווקאז,⁸ אך הם לא יכלו לספק את כל הצרכים. בגלל מיעוט הספרים ומכשירי-הכתיבה נלמדה הכתיבה בשיטה הבאה:

על פי רוב מצייירים המלמדים את אותיות האלף-בית על לוחיות והילדים לומדים

2 Д.Дубелир, "Евреи на Кавказе", *Вестник Русских евреев*, 1871, № 5, стр. 143 (להלן: דובליר)

3 על מיבנה כזה ליד בית-הכנסת בטארקי, ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 22.

4 על הוראת הילדים בבית החכם בקאראבודאחקנט, ראה: צ'ארני, 1884, עמ' 15.

5 שם, עמ' 296.

6 זכריה אניסימוב, 'יהודי ההרים', השלח, יח, תרס"ח, עמ' 470 (להלן: אניסימוב, תרס"ח). תיאור דומה ראה גם: И.Л.Сегаль, "Закавказские евреи", *Разсвет*, 1879, № 15, стр. 591.

7 צ'ארני, 1884, עמ' 22.

8 И.Черный, "Горские евреи", *Сборник сведений о кавказских евреях*, 1870, выпуск 3, стр. 14.

במקום אחר מתאר צ'ארני את דרך-הלימוד של ילדי היהודים ההרריים בזו הלשון: 'רבניהם יושבים בסוכותיהם הקטנות על קרקע הארץ ורגליהם תחתיהם ומתרגמים תורת משה לפני תלמידיהם בלשון פרסית והתלמידים יושבים גם כן על הארץ ומתנועעים ככחורי הישיבות ולומדים את התורה בנגון הפרסיים' (יוסף טשארני, 'היהודים בדאגעסטאהן', המבשר, י"ב אייר תרכ"ג, גליון 17, עמ' 94). תיאור דומה על דרכי-ההוראה בראשית העשור השני של המאה ה-20 ראה: С.Вайсенберг, "Исторические гнезда Кавказа и Крыма", *Еврейская старина*, 1913, вып. 1, стр. 55 (להלן: וייסנברג).

9 דובליר, עמ' 144.

קרוא וכתוב מן הכתוב על הלוחיות. הם כותבים על ברכיהם, כמינהג המוסלמים, והם כה התרגלו לצורה זו עד שבלתי נוח להם לכתוב על שולחן.¹⁰

בהוראת הכתיבה בדרך זו לא חלו שינויים משמעותיים במרוצת השנים והתיאור המובא לעיל משנות השבעים של המאה ה-19 מוצא אישור גם בתיאור משנת 1913.¹¹ במרבית היישובים היה רק 'תלמיד כונה' אחד, וגם בקהילות שהיה בהן יותר מאחד לא חולקו התלמידים לפי רמות ידיעותיהם. נוהג זה הקשה מאוד על המלמד, שנאלץ לטפל בכל תלמיד בנפרד, כמתואר בדבריו של מבקר בקאווקאז משנת 1871:

רמת הידיעות של הלומדים היא רב־גונית: כאן אפשר למצוא [תלמידים] בוגרים למדי הלומדים תלמוד בצד קטינים שזה־עתה מתחילים לשון על־פה, או שהם בהתחלת לימוד האלף־בית. המורה מזמין אליו, לפי התור, תלמיד ומושיבו מולו. המורה והתלמיד מתנועעים נמרצות לפנים ולאחור בעת הלימוד והקריאה, עד שלפעמים נוגעות הפאפאות, או הכיפות, שלהם זו בזו... כאשר המלמד עסוק בתלמיד אחד, שאר התלמידים משננים את החומר שלמדו קודם־לכן או עוסקים בכתיבה.¹²

ב'תלמיד כונה', שבו התחילו הכנים ללמוד בגיל חמש־שש, לא היתה תוכנית לימודים סדירה ואחידה, אבל מתכונת אחידה, פחות או יותר, נשמרה כרובם, ואפשר לחלקה על דרך ההכללה לחמישה שלבים.

בשלב הראשון למד הילד את האלף־בית ואחרי־כן ניקון.

בשלב השני, לאחר שידע הילד כבר מעט קרוא וכתוב, היו משננים עמו פרקים מן החומש והתפילות.

בשלב השלישי לימדו את הילד להבין את הכתוב ושיננו עמו חומש עם תרגום תאטי־יהודי. לימוד זה כונה בפי היהודים ההרריים Temýci (תמסי) — ניקון.¹³ המלמד כתלמידים התייחסו ביראה אל הלשון העברית, כהגדרתו של יוסף שור, אחד המשוררים העממיים הראשונים: '[הרי] בלשון זו דיבר הקדוש־ברוך־הוא עם משה רבינו. כל השפות הן ארציות ולשון־הקודש היא שמיימית'.¹⁴

10 צ'ארני, 1870, עמ' 14-15.

11 Л. Я. Тульман, "Еврейское школьное дело на Кавказе", *Вестник общества распространения просвещения между евреями в России*, 1913, № 1, стр. 79

(להלן: טולמאן)

12 דובליר, עמ' 144.

13 אניסימוב, חרס"ח, עמ' 470.

14 'היהודים ההרריים' מאת פליקס שפירא (בכתב־יד בשפה הרוסית), עמ' 2. מחברו התגורר בשנות 1913-1923 בבאקו, ובחלק מהזמן שימש מפקח על בית־הספר היהודי. החיבור שלו נכתב, כנראה, בזמנים שונים ולא הושלם ולא גובש; חלקו נכתב בשנות השלושים, והדבר משתקף ביחסו העויין אל הדת היהודית. חיבור זה שמור במרכזו לחקר ולתיעוד יהדות מזרח־אירופה באוניברסיטת העברית בירושלים ורשום במספר 776 (להלן: שפירא, כ"י).

גם בתרגום לתאית-יהודית התגבש מעין נוסח מקובל, גם אם בלתי-כתוב, כפי שקבע הרב של דרבנט. 'כל הביאורים שעל התלמידים להאזין להם ב"תלמיד כונה" הם פרי-רוחו של מורה-ההוראה הגדול מדרבנט. המלמדים המקומיים חוששים לאבד או לשנות כהוא-זה ממה שהם עצמם למדו אצל הרב הראשי.¹⁵

בשלב הרביעי למדו נביאים, Bistyop (בסד-שר) ככינויו של התנ"ך בפיהם, משמע עשרים-וארבעה. במסגרת זו נהגו ללמד את ספר יהושע, שופטים, שמואל ומלכים ופרשיות אחדות מספר ישעיה, ירמיה, יחזקאל ותר-עשר. בשלב זה היו רוב התלמידים עוזבים את התלמיד כונה ויוצאים לעבוד או לסחור, כדי לסייע לפרנסת משפחותיהם. המשיכו בלימודים בני משפחות אמידות בלבד; ואלה, בשלב האחרון ללימודיהם, למדו בספר בראשית, מתחילת פרשת לך-לך עד סוף פרשת ויחי, עם פירוש רש"י, וכן חלקים מן המישנה, מהסדרים: זרעים, מועד ונזיקין.¹⁶

רשימה מפורטת של בתי התלמיד כונה ברוב הקהילות של היהודים ההרריים במחצית השנייה של המאה ה-19 מלמדת כי מיספרם הכולל הסתכם בשישים-שישים וחמישה. כמעט לא היתה קהילה שלא היה בה מלמד לילדי ישראל. על-פי רשימה מפורטת, שהכין אליהו אניסימוב בשנת 1886, למדו במוסדות אלה 950 ילדים מתוך אוכלוסיה בת 11,000 זכרים בקירוב.¹⁷ סביר להניח, כי לא היה הבדל ניכר בין הרכב-הגילים של היהודים ההרריים לזה של כלל האוכלוסים בפלך דאגסתאן, וכשנות 1886-1897 לא חלו תמורות של ממש בהרכב זה. על-פי המיפקד של 1897, היו כ-15% מאוכלוסיית הזכרים בפלך דאגסתאן בגיל 5-10 שנים.¹⁸ יישום שיעור זה לנתונים של אניסימוב משנת 1886 ילמדנו, כי בקרב היהודים נמצאו באותה שנה בערך 1,700 בנים בגיל הלימוד, כלומר בין 5 ל-10 שנים. מכאן שבשנה הנזכרת למדו בתלמיד כונה 50-60 אחוז מילדי היהודים ההרריים בגיל הלימוד. זהו שיעור גבוה מאוד בהשוואה לכלל אוכלוסי האזור.

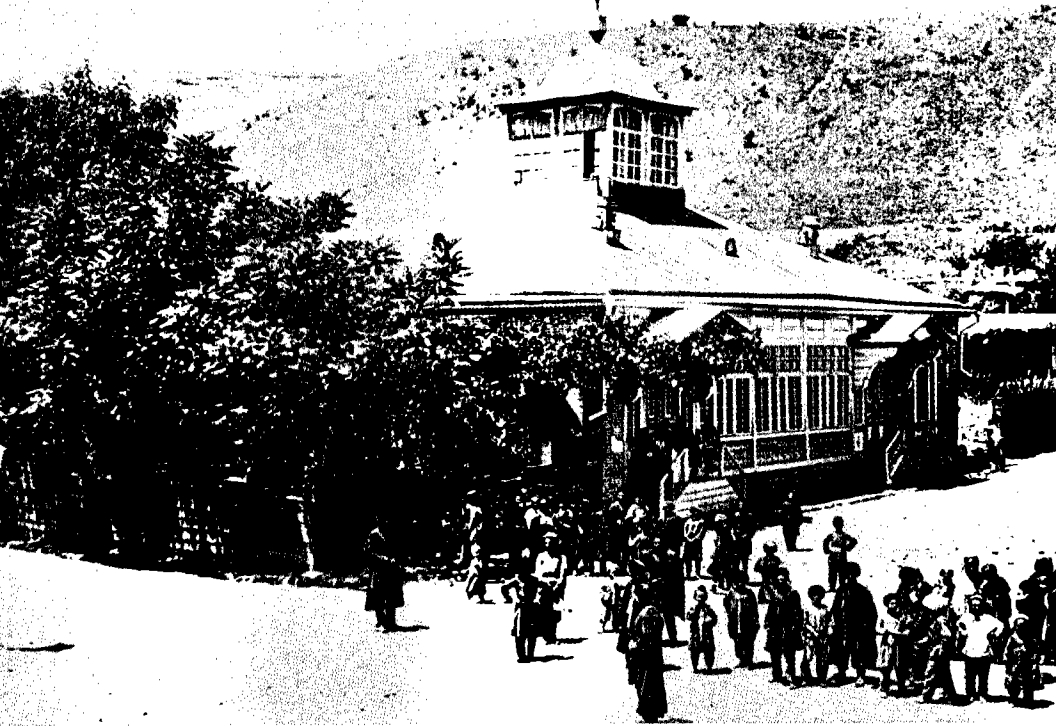
היינו משערים, כי חלק ניכר מן הגברים בקרב היהודים ההרריים ידע לפחות להתפלל, אולם רוב העדויות, של מבקרים מהחוץ ושל בני-העדה, מוסרות כי רוב היהודים ההרריים לא ידעו להתפלל ולא הבינו את התפילה אלא אמרו אמן אחר שליח-הציבור. את הסתירה בין שיעור היודעים להתפלל ובין שיעור התלמידים אפשר ליישב על-פי השערות שקשה להוכיחן. זכריה אניסימוב, הביקורתית ביחסו אל החינוך המסורתי, סבור כי כוונתם של היהודים ההרריים היא תוצאת היד הקשה של המלמד

15 דובליר, עמ' 144.

16 אניסימוב, תרס"ח, עמ' 470.

17 ראה נספח.

18 על-פי מיפקד האוכלוסין בשנת 1897 היו בפלך דאגסתאן 283,300 זכרים בסך-הכל, מהם 76,500 — המהווים 27 אחוזים — מגיל שנה עד עשר שנים. אם נניח, כי מספר הילדים בכל שנתון היה שווה, הרי הילדים בגיל מחמש שנים עד עשר היו 15% מכל הזכרים. Центральный статистический комитет — *Перепись населения*, том 62, таблица 3а, стр. 10—11

בית-הכנסת בקובה

ה'מוכן ומזומן לרדות בתלמידים'.¹⁹ יש מקום להנחה, כי הילד שהפסיק את לימודיו ב'תלמיד כונה', ולא הוסיף להתפלל בקביעות שכח במרוצת הזמן גם את מעט הידע שרכש בעת לימודיו, כדברי אחד המבקרים בנאלצ'יק ב-1902: 'זמן שבתם בהחדר... מעט; במלאת להנער י"א או י"ב שנה יקחהו אביו אתו לחזר על הכפרים ושם תפוג תורתו המעטה, אשר רכש לו בלי משטר וסדר'.²⁰ הנוכחות ב'תלמיד כונה' לא היתה סדירה, כנראה, וגם עיסוקיו המרובים של המלמד — שעל-פירוב היה גם שוחט, מוהל, שליח-ציבור ומילא את כל תפקידי 'החכם' — לא איפשרו לו להקדיש תשומת-לב מספקת להוראה.²¹ כל הגורמים האלה תרמו, אפוא, לשיעור הנמוך של היודעים להתפלל, כל-שכן של יודעי תורה, בקרב היהודים ההרריים.

מעמד המלמד, שכונה רבי ועל-פירוב היה מנהיג הקהילה, היה מכובד מאוד. התלמידים התייחסו אל רבם ביראת-כבוד, כמשתמע מן התיאור הבא משנת 1860: 'התלמידים אינם מרשים לעצמם להיכנס ל'תלמיד כונה' אחד אחד, אלא מתאספים

19 אניסימוב, תרס"ח, עמ' 470.

20 משה אלעזר אייזענשטאדט, 'אחינו בקוקו', הצופה, 9 (22) באוגוסט 1902, גל' 179, עמ' 1 (להלן: איזנשטט).

21 על עיסוקיו המרובים של המלמד, המהווים אחת הסיבות העיקריות לאי-הצלחת הלימודים ב'תלמיד כונה', הצביע אליהו אניסימוב בהרצאה באגף האתנוגרפי של החברה המוסקבאית של חובבי-הטבע, האנתרופולוגיה והאתנוגרפיה. ראה: *Недельная хроника восхода*, 1886, № 6, стр. 167–168.

יחדיו... ונכנסים לחדר בחגיגות וביראת-כבוד ומברכים את הרבי ברחשי כבוד... בהניחם את יד ימינם על הלב²². מצבו החומרי של המלמד היה טוב יחסית, והתשלום החודשי נע בין 40 ל-70 קופיקות, ולעיתים אף הגיע לרובל לכל תלמיד. נהגו לתת למלמד מתנות (יין וכסף) עם סיום לימודי 'התמס' וה'בסד-שר'²³.

ההורים שלא הסתפקו בלימוד בניהם ב'תלמיד כונה' היו שולחים אותם לרבנים הגדולים כדי שימשיכו בלימודיהם ויוכשרו לשמש חכמים בקהילה. לימודים אלה היו מעין לימודים בשיבה, ובה היה הרב 'אומר [לפני התלמידים] פ[רשת] חומש בעצמו ומתרגם להם בלשונם, והם כולם שומעים... אחר איזה זמן מתחיל ללמוד עמהם משנה וגמרא, ודוקא הוא עצמו מתרגם להם והם צריכים בעצמם לחזור על לימודם'²⁴. בדרך זו למדו התלמידים תלמוד בכלי עם פירוש רש"י, את המסכתות: ברכות, בבא קמא, קידושין, כתובות וגיטין. תשומת-לב מיוחדת ניתנה להוראת דיני שחיטה וטריפה — מסכת חולין והדינים ב'יורה דעה' — וכן הלכות מליחה ודיני בשר וחלב. חלק נכבד מן הלימודים כוון להכשרה מעשית בשחיטה. התלמיד למד השחזת סכינים והחלקתם,²⁵ ולאחר ארבע-חמש שנות לימוד היה עומד במיבחן פומבי בנוכחות האבות, נכבדי-העיר ושוחטי-המקום. הבחינה היתה בדיני שחיטה ובדיקה, והקרואים היו בודקים את הסכין שהשחזו והחליק הנבחן. מי שעמד במיבחן קיבל סמיכה לשחיטה, ולהוכחת כשרות שחיטתו היה שולח את התרנגולים הראשונים ששחט אל בית-הדיין²⁶.

במחצית השנייה של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התקיימו לימודים להכשרת 'חכמים', ככל הידוע לנו, בשני ישובים: נאלצ'יק ודרבנט. הרב חזקיהו אמירוב, שהיה מורה-ההוראה בנאלצ'יק, לא למד, כעמיתו מדרבנט, בישיבות רוסיה אלא הגיע לידיעה מופלגת בגפ"ת הודות לשקדנותו ולמוחו החרף. בראשית המאה ה-20 למדו בישיבתו שני תלמידים, ואחד מהם היה בן הרב. את דרך לימודם מתאר אחד מן המבקרים בעיר:

אחרי אשר כלו התלמידים הקטנים את שיעורים פנה הרב אל שני נערים (האחד בן י"ג והשני בן ט"ז שנה) אשר ישבו בפינה מיוחדת ומסכת סנהדרין לפניהם ויחל ללמדם את שיעורם הקבוע... אחר השיעור הוציא הרב מארון הספרים את 'תלמוד לשון עברי' וילמדם שיעור בדקדוק.²⁷

בעוד שהכשרת חכמים בנאלצ'יק דמתה יותר להוראה פרטית, היה הלימוד בדרבנט ממוסד יותר, בדומה לישיבה. הישיבה בדרבנט שכנה ב'חדר מיוחד אצל בית התפילה

Марк Гуревич, "Темир-Хан-Шура", *Разсвет*, 1860, № 37, стр. 590 22

אניסימוב, תרס"ח, עמ' 470 23

צ'ארני, 1884, עמ' 304 24

Недельная хроника восхода, 1886, № 6, стр. 168 25

אניסימוב, תרס"ח, עמ' 472-471 26

איוזשטט, שם. 27

הגדול ואשר יבואו אל תוכו דרך אולם הבית²⁸, החדר היה 'מואר, בעל חלונות מן הטיפוס האירופי ונקי למדי'.²⁹ בראש הישיבה עמד במשך שלושים שנה ומעלה הרב יצחק ברייעקב, מתלמידי הרב אליהו בן מישאל מקובה. בנעוריו שלחו אביו 'לארץ רוסיה ללמוד תורה אצל היהודים האשכנזים', ושם למד 'שנים אחדות בעיר קטנה כילאיה-צרקוב, אשר בגליל קיעוו'.³⁰ עם שובו לעדתו באמצע שנות השלושים, הניח הרב יצחק בר יעקב יסוד לישיבה. בשלהי שנות השישים העביר את ניהול הישיבה לידי בנו יעקב, והוא עצמו היה בא לישיבות אחדות אל בית המדרש ללמד את התלמידים תושיה'.³¹ ישיבה זו פסקה, כנראה, להתקיים בעלות הרב יעקב בר יצחק לארץ-ישראל בשנת תרס"ז. אחרי עלייתו נמשכה הכשרת החכמים באמצעות לימודים פרטיים וגדל מספר הצעירים שנסעו ללמוד בישיבות רוסיה. באותו זמן גם התערער מעמדו של התלמיד כונה' כמסגרת לימודית בלבדית לילדי היהודים ההרריים וקמו לו מתחרים — בתי-הספר.

ב. בית-הספר

אחר דיכוי המרד הגדול בקאווקאז (1829-1859) החל השלטון הרוסי להרחיב את רשת החינוך לבני העמים ההרריים בקאווקאז המזרחי. בבתי-הספר העממיים שנוסדו נלמדה השפה הרוסית בצד לימודי-הדת. היהודים ההרריים לא שלחו את ילדיהם לבתי-ספר אלא אע"פ שהשלטונות הפעילו עליהם לעיתים לחצים ואף איומים כדי שיעשו כן. היהודים חששו למסור את ילדיהם להשגחתו ולפיקוחו של מחנך נוכרי, וחששות אלה גברו גם משום שהנוער ההררי חונך ברוח האסלאם.³² אולם האווירה השפיעה גם על אחדים ממנהיגי העדה. וכך כתבו שני פרנסים של קהילת תמיר-חאן-שורה: 'אין לנו בתי ישיבות לתורה ולא בתי ספר לחכמה. בנינו ובנותינו ילכו שולל תמיד כל היום באין הורים ומורים, באין מנהלים ומנהיגים ישרים להראותם הדרך הנכונה והישר'.³³

נוכח דעות מעין אלה בקרב אחדים מפרנסי הקהילה, ביקש יהודה צ'ארני, אחר מסעו הראשון בקאווקאז, מ'חברת מפיצי השכלה' לפעול אצל השלטונות בפטרבורג לקבל רשיון לפתיחת בית-ספר לבני היהודים ההרריים. בשנת 1865 הודיעה החברה, כי השלטונות הבטיחו ש'יעשו כרצון החברה ליסד שני בתי-ספר שמה ללמדם תורה וחכמה'.³⁴ אך יוזמה זו לא יצאה אל הפועל, ורק כעבור עשרים שנה בערך שוב הועלו מחדש רעיונות בדבר מתן תשתית ציבורית לחינוך בני העניים בקרב היהודים ההרריים.

28 צ'ארני, 1884, עמ' 40.

29 צ'ארני, 1870, עמ' 15.

30 צ'ארני, 1884, עמ' 35.

31 שם, עמ' 34.

32 "Кавказские евреи", Приложение к Гакармелю, № 3, 20 июля 1862, стр. 62

33 הכרמל, "ב חשוון תרכ"ה, גל' 3, עמ' 18.

34 המליץ, 1865, גל' 42, עמ' 635.

הלימוד ב'תלמיד כונה' היה, כאמור, כתשלום. בני העניים, ובמיוחד יתומים, לא יכלו לעמוד בו, ולכן אף לא זכו במעט החינוך שהעניק מוסד זה. ואכן, בשנות השמונים הועלה רעיון לייסד 'תלמוד תורה', שהוצאותיו יכוסו מכספי הציבור והלימודים בו יהיו ללא תשלום. הצעה זו העלה מעל דפי 'המליץ' בשנת 1886 שלמה-יהודה רוזנברג, שהתגורר בדרבנט משנת 1881 וגילה יחס אוהד ותם לבני היהודים ההרריים בעיר.³⁵

בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 קמו במזרח קאווקאז תלמודי-תורה ובתי-ספר של היהודים האשכנזים.³⁶ ב-1900 היו בפלך דאגסחאן 26 בתי-ספר יהודיים ובהם למדו כ-520 תלמידים.³⁷ באחדים מבתי-ספר אלה למדו גם בני היהודים ההרריים.³⁸ בתלמוד-תורה בבאקו היתה בראשית העשור השני למאה ה-20 כיתה מיוחדת ליהודים ההרריים.³⁹ בכיתה זו, שלעיתים כונתה בית-ספר מכין לבית-הספר של היהודים האירופיים, למדו כשלוש שפות: עברית, תאנית-יהודית ורוסית. עם סיום הלימודים בכיתה המכינה ניגשו התלמידים לבחינות-כניסה לבית-הספר של היהודים האירופיים. מדי שנה למדו בכיתה זו בין שלושים לארבעים תלמידים, ורק חמישה-שישה מהם עמדו במיבחני-הכניסה לבית-הספר של היהודים האירופיים. כמוקד מיבחני כניסה אלה עמדה ידיעת השפות עברית ורוסית. רוב הנכבנים עמדו במיבחן השפה העברית בצורה משביעה רצון אולם נכשלו ברוסית.⁴⁰ עם זאת, אף אותם תלמידים שלא הצליחו לעבור לבית-הספר של היהודים האירופיים סיגלו לעצמם בכיתה המכינה דרכי-לימוד של בית-ספר מודרני.

בתי-הספר של היהודים האירופיים בקאווקאז שימשו בעיני חלק מן היהודים ההרריים דוגמה מוחשית לצורך לחולל שינוי בחינוך המסורתי. בהקמת מוסדות-החינוך היהודיים-אירופיים היו פעילים במיוחד עסקנים ציוניים; ועבודה זו היתה עשויה לשמש הוכחה לאחדים מבין היהודים ההרריים, כי החינוך החדש לא בהכרח מוכיל לנטישת העם היהודי. אי-הנחת שהלכה וגברה מדרך-הלימוד המסורתית נתנה את אותותיה בניצני הרפורמות שהונהגו ב'תלמיד כונה' מזה ובייסודם של בתי-ספר יהודיים מזה.

35 שם, 1886, גל' 157, עמ' 1914.

36 ביוזמת הרב פונמונסקי הוקם בשנת 1891 בבאקו תלמוד-תורה. בראשית המאה ה-20 נוסדו או נעשו נסיונות לייסד בתי-ספר או תלמודי-תורה לילדים של יהודים רוסיים בקאווקאז המזרחי, ביישובים הבאים: ולאדיקאווקאז, מאיקופ, טמיר-חאן-שורה, סטאברופול ופורט-פטרובסק. *Vosход*, 1892, № 1–2, стр. 19; 1902, № 46, стр. 21; *Будущность*, 1901, № 36, стр. 709.

37 שם, 1901, גל' 37, עמ' 733.

38 על ילדי היהודים ההרריים שלמדו בבתי-ספר של היהודים האירופיים בפורט-פטרובסק ובטמיר-חאן-שורה, ראה: П. Полжук, "Петровск", *Vosход*, 1902, № 42, стр. 24 (להלן: פוליוסוק).

39 А. Я. Вайсбанд, "Еще о школьном деле на Кавказе", *Вестник еврейского просвещения*, 1913, № 24, стр. 72.

40 שפירא, כ"י, עמ' 1.

בראשית העשור השני למאה ה-20 נמצאו 'תלמידי כונה' אחדים שלא נדמו עוד לאלה של המאה ה-19. 'החדר [תלמיד כונה] בטארקי... אפשר לכנותו [חדר] לדוגמה', כתב אחד המבקרים במקום. 'המלמד ללא פרגול מורה לפי ספרי-לימוד חדשים שמשתמשים בהם ברוסיה. [לומדים כאן] ביחד ילדים וילדות'.⁴¹ בשנת 1900 החלה קבוצה של ציונים בטמיר-חאן-שורה לטפל בייסוד בית-ספר יהודי. לאחר שתדלנות ממושכת נתקבל הרשיון, וכ-13 בינואר 1902 התקיימה פתיחתו החגיגית של בית-הספר. בבית-ספר זה, כמו גם במקביל לו בפטרובסק, נלמדו לימודי-חול נוסף ללימודי-הקודש.⁴² שני בתי-ספר אלה, שזכו לכרכת אחדים מרבני העדה,⁴³ היו פריצה מאורגנת ראשונה בקרב היהודים ההרריים אל מחוץ לחינוך המסורתי. במקביל לייסוד שני בתי-הספר הנזכרים התארגנה גם בדרכנט קבוצה של צעירים, שתבעו לייסד בה בית-ספר לילדי היהודים ההרריים.⁴⁴ בקבוצה זו היו פעילים ישעיה-ראובן רבינוביץ,⁴⁵ מרדכי חנוכ'היר"ב, נפתלי יצחקי וישראל סימונוב.⁴⁶ פעילותם נתקלה בהתנגדות הרב יעקב בן יצחק יצחקי, שחשש כי בית-הספר עלול לפגוע בחינוך המסורתי. נתעוררה מחלוקת חריפה, ושני הצדדים בה ניסו להסתייע ברשות. הגוברנאטור של פלך דאגסטאן שלח שליח מיוחד לדרכנט כדי לחקור בדבר.⁴⁷ יוזמי הקמת בית-הספר התארגנו ב'חברה של היהודים ההרריים בעיר דרכנט' (Горско-еврейское общество города Дербента) שעל שמה הוצא רשיון לבית-הספר, ובראשית 1904 נפתח בית-ספר לילדי היהודים ההרריים בדרכנט (Горско-еврейское училище).⁴⁸ אחרי התבססותו נוסדה בו מועצה פדגוגית, ובשנת 1913 היו חברים בה: מארקוס, חאנוחובה, ילאדוב ושמעונוב.⁴⁹ בראשית המאה ה-20 נוסד גם בית-ספר ליהודים ההרריים בעיר גרוזני, ביוזמתם של אליהו אניסימוב, ר' שאול ואחרים.⁵⁰ יוזמה לייסוד בית-ספר בקובה יצאה מן הקבוצה הציונית 'דורשי ציון'. הודות להשתדלותם של חברי קבוצה זו והיחס החיובי של ק' ס' ליאונובי, המפקח על בתי-הספר בנפת באקו, נתקבל בשנת 1909 הרשיון לפתיחת בית-ספר יהודי-רוסי בקובה,⁵¹ ואחד מעשירי המקום אף

41 וייסברג, עמ' 58.

42 *Будущность*, № 4, 25 января 1902, стр. 6743 *Восход*, 1902, № 9, стр. 16

44 אניסימוב, תרס"ח, עמ' 562.

45 ישעיה ראובן רבינוביץ היה יהודי הררי.

46 ישראל סימונוב היה בן אחותו של הרב יעקב בן יצחק יצחקי, ושם-משפחתו נגזר מן השם שמעון.

47 ראה: 24–25, № 1, *Разсвет*, 1909, "Дербент", *3. Мишницкий*.

48 אניסימוב, תרס"ח, עמ' 562.

49 הצפירה, 3 (16) במארס 1904, גל' 53, עמ' 3; וכן כתב-תודה לגוברנאטור הצבאי של פלך

דאגסטאן, ששלחה 'החברה של היהודים ההרריים בעיר דרכנט'. ראה: תעודה בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (ירושלים), RV/46.

49 *Вестник еврейского просвещения*, 1914, № 27, стр. 142

50 אניסימוב, תרס"ח, עמ' 563.

51 X. Б., "Куба", *Новый восход*, 1911, № 36, стр. 21 (להלן: קובה)

תרם סכום גדול למטרה זו. למנהלת בית-הספר מונתה צעירה בעלת תואר של מורה פרטית. מינוי אשה למנהלת עוד הגביר את ההתנגדות של נכבדי-העדה לקיום בית-הספר והם פנו לרשויות-החינוך הממלכתיות. השלטונות תפסו את מיבנה בית-הספר בשנת 1912, ולא היה ברור אם יסגרו אותו או יהפכוהו לבית-ספר רוסי.⁵² אך במחלוקת החריפה היתה ידם של מארגני בית-הספר על העליונה; הם הסתייעו במפקח ליאוניטיב, ובית-הספר הוסיף להתקיים לפחות עד ראשית 1918.⁵³

בתי-הספר, שלא כ'תלמיד כונה', היו מוסדות ציבוריים ומראשית קיומם התלבטו בכעיות קשות. בית-הספר בקובה, שהיו בו שתי כיתות, שכן בשנת 1911 'בשני חדרים קטנים מאוד כבניין ישן של "מניין" הציונים. ריהוט הכיתה ישן, רעוע ובלתי-מתאים'. גם אביזרי-ההוראה היו דלים ביותר, רק 'אלף-בית להרכבה, מספר עותקים של מקראה, כלים אחדים למדידת נוזלים, גלובוס ומפה פיסית אחת'.⁵⁴ בתי-הספר סבלו ממחסור חמור במורים. מעטים מבני העדה היו מסוגלים ומוכנים לשמש מורים בכתי-ספר, שההוראה בהם היתה ברוסית ובעברית. כמורים שימשו בעיקר בני-העדה המעטים שסיימו בית-ספר תיכון רוסי, או שהיה להם חינוך עברי מתאים מן הבית.⁵⁵ קשיי המימון של בתי-הספר, שעל-פי-רוב לא זכו לתמיכה ציבורית רחבה, הקשו על התפתחותם. ואכן, כדי להרחיב את החוג החברתי הנושא בעול בית-הספר בדרכנט נכלל בהנהלת 'החברה של היהודים ההרריים בדרכנט' אליהו סגי-נהור, מתומכי הרב יעקב יצחקי.⁵⁶ אך לא היה בכך כדי להקל הרבה על המצוקה הכספית של בית-הספר. למטרה זו נסע ישעיהו רבינוביץ לפטרבורג והשיג מ'חברת מפיצי השכלה', תמיכה בבית-הספר בסך 500-1,000 רובל לשנה.⁵⁷ גם עיריית דרכנט תמכה בבית-הספר.⁵⁸ בהיווסד בית-הספר בטמיר-חאן-שורה נערך נשף מיוחד שהכנסותיו נועדו למוסד זה, אך אלו היו זעומות ביותר (59 רובל),⁵⁹ וגם בית-ספר זה נזקק לתמיכה מאת 'חברת מפיצי השכלה'.⁶⁰ אולם לא היה בתמיכה זו כדי לענות לצרכים הכספיים של בתי-הספר והם נזקקו גם לתמיכת הרשויות. כסיוע לבית-הספר בקובה היה פעיל מאוד המפקח ק' ס' ליאוניטיב הנזכר, שהודות לפעולתו נאספו 6,000 רובל בשנת 1911 והוקם ועד זמני לשם בניית מיבנה לבית-הספר. כמרוצת הזמן זכו בתי-הספר ליחס חיובי מצד יהודים

52 וייסנברג, 1913, עמ' 55.

Я. В-л, "Горские евреи"; *Кавказский еврейский вестник*, № 2, 24 января 1918, стр. 12

54 קובה, שם.

55 בבית-הספר לילדי היהודים ההרריים בקובה היו שני מורים מבני-העדה: מורה אחת, שגם שימשה מנהלת, סיימה בית-ספר תיכון רוסי, ומורה שני, שקיבל חינוך עברי בבית (שם, שם).

56 אניסימוב, חרס"ח, עמ' 562.

57 שם, עמ' 562; וכן *Отчет ОПЕ за 1907 год*, стр. 27; *за 1908 год*, стр. 23; *за 1910 год*, стр. 46; *за 1911 год*, стр. 47.

58 А. Вайсбанд, "Дербент", *Разсвет*, 1912, № 35, стр. 35

59 *Будущность*, № 9, 1 марта 1902

60 ראה: המקורות שצויינו בהערה 57 לעיל.

הרריים אמידים אחדים, כמו נובח אַגאַנאַבאָב, שעמד כראש הוועד לבניית בית-הספר בקובה ותרם למוסד סכום גדול. הוועד גם פנה ל'יקא' ול'מפיצי השכלה' בבקשת תרומה למטרה זו.⁶¹

במרוצת הזמן רפתה ההתנגדות לבתי-הספר בקרב חלקים מתרחבים והולכים של היהודים ההרריים; ועל ברכה כמלאות חמישים שנה לייסוד 'חברת מפיצי השכלה' חתמו מאה שישים ושישה יהודים הרריים מדרבנט, ובראשם ישעיה רבינוביץ כ'בא' כוח היהודים בדרבנט וחבר המפקחים של כ"ס עברית-רוסית.⁶² בראשית העשור השני של המאה ה-20 הוקם ועד ציבורי מפקח לבית-הספר בדרבנט; הוועד כלל אישים מנכבדי העדה ועשיריה: דאָדאַשב (יושב-ראש), סאנוחוב, עבדיב, רבינוביץ, מארקוס, חנוכיב, מושאילוב, סאַבאַב.⁶³ לציון היובל של 'חברת מפיצי השכלה' זומנה בעיר באקו אסיפה בבית-כנסת של היהודים ההרריים מקובה ובה הושמעו דברים בתאמת-יהודית על פעולות החברה. בכרכה שנשלחה בעקבות האסיפה נתבקשה החברה להרחיב את פעולותיה בקרב היהודים ההרריים. על הברכה חתמו חברי ההנהלה של בית-הכנסת: ישראל יזרעבי, אליהו אלחננוב, נתנאל יוסיפוב, זכריה נובאחוב וציון יוסיפין.⁶⁴ אולם על אף הפעילות המסורה של קבוצת צעירים למען בתי-הספר החדשים, שגם זכתה להוקרה מצד אישים בולטים בעדה, הרי מבחינת מספר הלומדים בבתי-הספר, הם נשארו תופעה שולית גם בראשית העשור השני של המאה ה-20. בבית-הספר בקהילה הגדולה ביותר של היהודים ההרריים, בקובה, למדו בשנת 1911 32 תלמידים.⁶⁵ לבית-הספר בטמיר-חאן-שורה נרשמו עם פתיחתו בשנת 1902 42 תלמידים;⁶⁶ אולם הוא לא האריך ימים ונסגר, כנראה כבר במחצית השנייה של אותו עשור.

בבתי-הספר הנדונים הורו לימודים כלליים ולימודים יהודיים; את הראשונים (חשבון, שפה וספרות רוסית) הורו בדרך-כלל יהודים מרוסיה, ואלו את המקצועות היהודיים — יהודים הרריים, מהם ששימשו בעבר מלמדים ב'תלמיד כונה'. המקצועות היהודיים (לשון עברית, מקרא ומעט מישנה; אך, כנראה, לא תולדות ישראל)⁶⁷ היו דלים למדי והוראתם לא האריכה ימים, לכד מאשר בבתי-הספר בדרבנט ובקובה. הורים אחדים שלחו את ילדיהם לבתי-ספר רוסיים,⁶⁸ שמספרם גדל בשני העשורים הראשונים למאה ה-20.

61 קובה, שם.

62 *Вестник еврейского просвещения*, 1914, № 27, стр. 98–99

63 שם, עמ' 142.

64 שם, עמ' 128.

65 קובה, שם.

66 *Будущность*, № 4, 25 января 1902, стр. 67

67 טולמאן, עמ' 79.

68 פוליוסוק, שם, וגם וייסנברג, עמ' 55.